

УДК 130.2: 82 - 2 "19/20"
DOI: 10.21847/1728-9343.2017.6(152).122356

ГУРЖИ ВОЛОДИМИР,

*молодший науковий співробітник, аспірант,
Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця*

РЕЛІГІЙНІ МОТИВИ СМИСЛОВОГО ЯДРА РАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті автор досліджує релігійні мотиви смислового ядра радянської ідентичності і пропонує розглядати радянський атеїзм як певну форму релігії. Обґрунтовано, що створення СРСР супроводжувалось конструюванням культурної традиції, яка відповідала запитам різних народів; були сформульовані вимоги до "радянської культури і радянської людини". Цю культурну традицію, реалізовану в радянській практиці, пропонується розуміти як нову артикуляцію "російської ідеї". Характерним інструментом її впровадження була атеїстична ідеологія. Показано, що радянська держава попри все прагнула стати єдиним джерелом відповідей на фундаментальні запитання "хто ми?", "що ми будемо?" і "як цього досягти?" і щонайперше замінити в цій площині церкву. Автор визначає, що комплекс дій, завдяки яким державні органи намагались досягти такої мети, полягав, по-перше, в антирелігійній пропаганді, переслідуванні релігійних діячів і знищенні храмів; по-друге, у заміні релігійних свят світськими; по-третьє, в абсолютизації ролі Вождя у формуванні радянської атеїстичної релігії, як творця кінцевих смислів; по-четверте, визначенні сакральних місць для формулювання постулатів радянського способу життя.

Ключові слова: атеїзм; радянська релігійність; науковий атеїзм; граничні цінності, "руський мір"; ідентичність; антирелігійна пропаганда.

Постановка проблеми і стан її вивчення. Атеїзм цілком можна назвати одним із трендів європейської філософської думки XIX - початку XX сторіч. По-перше, приблизно до середини XVIII - початку XIX століття закони та норми розумілися винятково релігійними, а отже, даними а рїогї, як найвища цінність та універсальна модель для наслідування; людині залишалося сліпо виконувати ці норми [1]. "Світ людини природним чином входив у міфологічні та теологічні космології. Тільки після Галілея деякі західноєвропейські філософи та вчені спробували виключити цей світ з наукової космології. Розподіл реальності на "фізичний універсум" і "соціальний світ" впливає з метафізичних передумов і був частиною глобального процесу "раціоналізації", віхою в деперсоналізації міфологічного погляду на світ," - зауважує дослідник Т. Лукман [2]. Ідеї французького матеріалізму XVIII сторіччя, Велика Французька революція, а пізніше секуляризація у Франції вплинули на розвиток філософської думки багатьох мислителів, зокрема Людвіга Фейєрбаха, Артура Шопенгауера, Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Фрідріха Ніцше та ін. Стрімкий розвиток наукового знання й філософії науки, здавалось, майже повністю витіснив релігію з публічного простору в царину людської приватності.

По-друге, ствердження атеїзму пов'язане з розвитком теорії еволюції Ч. Дарвіна, яка надала багатий емпіричний матеріал для аргументації теоретикам атеїзму, а також публікацією його роботи "Походження видів", у якій дослідник аргументує розвиток живих істот унаслідок природного відбору, що виключає божественне втручання в зародження життя на планеті.

Звичайно, настільки глобальний процес у філософській думці Європи не міг оминати Російську імпе-

рію, яка на той час була частиною європейського інтелектуального й культурного простору. На думку нідерландського дослідника В. Ван ден Беркена: "У своїй принциповій відмові від релігії та в активній боротьбі з нею радянська ідеологія унікальна серед сучасних політичних ідеологій. Цієї ідеологічної необхідності не має ані демократичний соціалізм, ані лібералізм, ані сучасний західний комунізм, оскільки всі вони визнають інтелектуальну свободу громадян і захищають права людини. І, таким чином, як би вони не були взаємно несумісні, вони разом захищають основу того, що ми могли б назвати християнсько-гуманістичною цивілізацією... Західна цивілізація сьогодні дуже секуляризована, але вона не ворожа релігії. Культура, яка звільняється від релігії, не заперечує релігійного минулого і не намагається силою стерти залишкові сліди релігії. Радянська ідеологія робить це... У радянському розумінні західний атеїзм не веде активної боротьби проти релігії за допомогою постійної атеїстичної пропаганди" [3]. Проте радянський атеїзм пішов значно далі західного. Радянська ідеологія вбачала в релігії загрозу для своєї монополії на істину, тому намагалась викоринити її в будь-який спосіб. Натомість пропонувала атеїзм як заміну для релігії.

Тут ми перебуваємо в площині дискусії, адже далеко не кожен дослідник може погодитись із тим, що радянський атеїзм можна розглядати як релігію. Із цього приводу погоджуємося з думкою М. Рикліна: "У всякого, хто взявся писати про комунізм як релігію, перш за все виникає питання, що вважати релігією. Висловлюючись більш конкретно, можна запитати: чи належним чином релігія пов'язана з потойбічною істотою, з Богом? Тими, кому цей зв'язок видається не-

розривним..., комунізм релігією визнаний не буде. Але варто подивитися на релігію по-іншому, наприклад як на систему остаточних мотивацій, які наповнюють змістом людське життя, як те, заради чого люди готові приносити будь-які жертви, - і тоді комунізм виявиться, мабуть, найбільш оригінальною релігією ХХ століття" [4]. Подібної думки щодо визначення релігії дотримується й видатний дослідник релігії М. Еліаде: "Для історика релігій має значення кожний прояв священного: кожен ритуал, кожен міф, кожне вірування і кожен образ божества відображають досвід священного, а тому несуть у собі поняття буття, сенсу, істини" [5]. Тобто для М. Еліаде, насамперед, релігія - це досвід священного, який не обов'язково пов'язаний із вірою в Бога, а система кінцевих мотивацій, які пов'язані з трьома означеними категоріями, мають універсальний характер і претендують на глобальний статус. В. Ван ден Беркен зауважує у своїх дослідженнях: "Багато в чому ідеологічний атеїзм має ту саму організаційну форму, що й релігійні переконання. Оскільки ідеологічний атеїзм має конфесійний характер, він повинен захищатися, як релігійна конфесія, проти зовнішніх атак і проти ерозії... Радянський атеїзм є негативним аналогом релігії, її протилежне доповнення, і як таке воно саме по собі є можливим об'єктом науки про релігію" [3].

Мета статті - розглянути й проаналізувати радянський атеїзм як смислове ядро радянської ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Радянська ідеологія прагнула до монополії на істину в усіх сферах життя людини, вона поширювалась на культуру, філософію, релігію тощо. Партія вимагала повного розчинення особистості в комуністичній ідеології, у Радянському Союзі в ідеалі не повинно було бути жодного конкретного "Я". Із цього приводу М. Ріклін говорить: "Істина віри, її витік - це втрата самоідентичності, яка бере форму праведності; це заявка на відтворення у винятково жорсткій соціальній боротьбі" [4].

Подібну точку зору відстоює і один з найбільш впливових філософів культури ХХ століття В. Беньямін, який відвідав СРСР у 1920-х роках, на піку захоплення західної інтелігенції цією країною. У своєму щоденнику він зазначав: "... бути комуністом в державі, де панує пролетаріат, означає повністю відмовитися від особистої незалежності. Завдання організації власного життя, так би мовити, поступається партії" [6]. Після подорожі В. Беньямін переглянув власні погляди щодо СРСР: виходячи з записів у його щоденнику, він так і не зміг би підпорядкувати свій розум і волю партії.

Те саме сталося із французьким письменником, лауреатом Нобелівської премії з літератури Андре Жидом, який у 1930-х роках відвідав СРСР і навіть просив політичний притулок. У "Поверненні з СРСР" він зауважив: "Сумніваюся, щоб в якійсь іншій із сучасних країн, навіть у гітлерівській Німеччині, свідомість була б менш вільною, більш зігнутою, більш боязкою (затероризованою), більш закабаленою" [19]. Після повернення з СРСР А. Жид завжди виступав з різкою критикою на його адресу.

Намагання держави стати першоосновою буття своїх громадян відобразилося в ритуалізації радянської дійсності, звична релігійна обрядовість досить жорстко та навіть жорстко витіснялася з повсякденного життя, натомість створювались нові ритуали. Якщо стати на точку зору, що релігія є системою кінцевих мотивацій (М. Еліаде), то ми можемо розглядати радянський атеїзм як певну форму релігії; окрім того, таким чи-

ном доволі просто пояснюється той смисловий вакуум, який утворився у свідомості громадян після розпаду СРСР [9].

Але спершу розглянемо ретроспективу атеїстичних пошуків у російській/радянській філософській думці.

Питання атеїзму почали дискутуватися у Російській імперії наприкінці ХІХ сторіччя. Уже М. Бердяєв у статті "Російська релігійна психологія і комуністичний атеїзм" ставить питання: "... як могла Свята Русь перетворитися на збройний табір воєнного атеїзму, як народ, релігійний за своєю душевною структурою, що жив винятково вірою, міг створити настільки сприятливий ґрунт для антирелігійної пропаганди?" [10]. Відповідаючи на це питання, свої міркування він починає з роздумів про реформи Петра І, що не дивно, адже це ключова постать в історії дореволюційної Росії. Церковний розкол, на думку М. Бердяєва, створив екзистенційно граничну ситуацію, у якій сам імператор отримав у народі образ "антихриста", а згодом поява слов'янофілів і частини західників (народників-соціалістів), власне, закріпила цю думку. Ці два філософські напрями поєднувало прагнення звільнити простий народ від невігластва, та все ж здійснити його велику місію.

Образ імператора-антихриста, вважає філософ, настільки глибоко проник у народну свідомість, що став звіткою про наближення апокаліпсису, пік якого припав саме на кінець ХІХ сторіччя: "У душевній структурі російського культурного, інтелігентного шару ХІХ століття виробилися типові риси - безпідставність і розрив із сьогоденням, відчуття прірви, яка відділяє цей шар від народу і від влади, есхатологізм як душевна властивість, незалежно від релігійної віри, есхатологізм - релігійний і соціальний, очікування катастрофи та кінця... Російська душа ХІХ століття є душа страждення і в цьому доходить до самокатування" [10]. Як бачимо, автор показує перенесення релігійних мотивів у нерелігійне середовище, або навіть, на думку М. Бердяєва, в антирелігійне. Ідеться про цінності з релігійним осердям, релігійно мотивовані, а тому такі, що мають величезний мобілізаційний потенціал, адже здатні створювати екзистенційно граничну ситуацію (див. наприклад [10]). Тобто люди жили, усвідомлюючи початок кінця, розуміючи, що так, як є, далі бути не може. Що це, як не релігійність? І неважливо, куди були спрямовані ці есхатологічні очікування - на соціальні процеси чи економічні, або стверджували кінець монархічного ладу.

Розвивають точку зору М. Бердяєва деякі радянські дослідники, підтверджуючи релігійну природу соціалізму (див., наприклад, [11]). Хоча й зазнавали за це значної критики, аж до розпаду СРСР. На думку О. Шевченко: "Якщо взяти будь-який радянський ритуал, наприклад партійні збори, то ми побачимо, що в ньому є всі складові, які, згідно з узагальненим системно-функціональним підходом, притаманні феномену релігії. Тут у наявності спільність "віруючих" (у догмати катехізису комуністичного світогляду), наявність комуністичного соціального міфу, особиста участь у здійсненні соціального обряду залучення до священних основ цього соціального міфу, наявність загальних символів такого типу соціальної релігії (символіка червоного прапора і червоної зірки, серпа і молота) і навіть предметів культури у вигляді портретів вождів, які замінюють ікони християнського богослужіння" [8]. Тобто, як ми вже зазначали вище, радянська традиція мала ознаки релігії, на окрему увагу заслуговує радянська обрядовість та конструювання ритуалів, заміна церковних ритуалів - радянськими.

Українські дослідники радянського атеїзму вказують на його релігійну природу. Наприклад, О. Панич, із посиланнями на західних дослідників релігії, відзначає: *"Проблема наукового атеїзму полягала ще й у виявленні необхідності знайти заміник релігії в суспільстві, і навіть більше - самому виступити певною мірою її заміником. В. Смолкін-Ротрок вважає, що науковий атеїзм - це історія трансформації боротьби з релігією у позитивну програму формування радянської духовності, космосу, нових вірувань і практик. У цьому контексті науковий атеїзм виявився проектом соціальної інженерії, спрямованим на формування " нової людини" - "будівника комунізму", не затуманеного "релігійними пережитками"* [11]. І справді, однією з головних ідей радянської держави було створення " нової людини", вільної від релігійних упереджень, людини, яка власноруч творить світ тут і зараз. І саме перенесення трансцендентного в іманентне, тобто сакралізацію творення світу пролетаріатом тут і зараз як кінцевої і граничної мети, можна вважати головним досягненням радянської думки в довоєнний період. Подібну думку знаходимо і в американського соціолога й дослідника релігії Пола Фрезе, який зауважує: *"Як відзначали багато дослідників Радянського Союзу, переконані комуністи продемонстрували впевненість у своїй доктрині, яка була на диво схожа на релігійну віру. Науковий атеїзм, офіційний термін філософського світогляду комуністичної партії, поклав кінцеву мету людського існування, моральний кодекс поведінки й уклав збірку атеїстичних ритуалів і церемоній, які імітували релігійні"* [12]. Із чого можна зробити висновок, що радянська влада намагалась не просто знищити інституціалізовану релігію, а замінити її, щоб у свідомості людей не утворювався смисловий вакуум.

Такого ефекту намагались досягти комплексом дій, антирелігійною пропагандою, переслідуванням релігійних діячів і знищенням храмів: *"Комуністи забезпечили зниження відвідуваності церков не тільки за допомогою примусової тактики, а й шляхом позбавлення релігійних груп місця для зустрічі. Узявши всю приватну власність, Ради змогли визначити долю й використання всіх церков, мечетей і синагог. Вони відразу ж почали закривати храми після революції 1917 року, і до 1928 року близько 15 000 російських православних церков були офіційно закриті. У 1941 році менше 8 відсотків російських православних церков, що функціонували в 1914 році, усе ще існували"*, - зауважує із цього приводу П. Фрезе [12]. Майже одразу після захоплення влади більшовиками Ленін наказав наркомунпросвіти розробити план пропаганди головних тез марксизму в доступній для пересічних громадян формі, зробити головний наголос на, по-перше, знищенні старих пам'яток, по-друге, відкритті нових, а також на розробці нових свят. Як зауважує М. Риклін, більшовики в цьому напрямку пішли значно далі: *"Знаючи пристрасний атеїзм більшовиків, неважко здогадатися, що монументальна пропаганда скоро прийняла антирелігійний характер: знесення церков, їх перетворення в радянські установи, в комори, склади і т. ін. з короткими перервами триватимуть протягом усього радянського періоду"* [4]. Антирелігійна пропаганда насамперед велась через друковані видання: *"У 1932 році в СРСР видавалося 10 газет антирелігійного змісту і 23 антирелігійних журнали, функціонували Союз воєвничих безбожників і Державне антирелігійне видавництво"* [Там само]. Така воєвнича пропаганда дуже сильно відрізняє радянських комуністів від своїх західних колег. На заході йшла диску-

сія, і тамтешні комуністи не прагнули пригнічувати свободу думки своїх опонентів. Натомість радянські комуністи перебували буквально у стані війни з релігією і часто закидали відсутність такої боротьби своїм західним колегам.

Завзята боротьба з релігією мала насправді зворотній ефект, на думку М. Рикліна, *"контроль над сферою ідей в 1930-ті роки потрапляє в руки політичної поліції, яка переслідує будь-яку неортодоксальну ідею як крамолу, загрозу національній безпеці... Те, що в 1921 році починалося як турбота про чистоту і єдність партійних рядів, перетворилося на небачену в історії машину страти... З пристрасного прагнення поліпшити старий світ з'явилася нова віра... Замість того, щоб, наслідуючи Маркса, розчаклувати світ, зробивши непотрібним релігійне ставлення до нього, більшовики його ще більше зачаровують"* [Там само]. Тому радянська антирелігійна боротьба у своїй сутності стала актом віри і ствердженням нової релігії.

Релігійні свята інтенсивно замінялися світськими. Робочий тиждень вибудовували так, щоб релігійні свята випадали на робочі дні й населення було максимально зайняте. А вихідними робили нові світські свята, хоча за своєю суттю вони мало чим відрізнялись від старих релігійних свят: *"Фактично, атеїстичні ритуали й святкування комуністів дуже близько нагадували релігійні обряди"* [12]. Звичайно, спрямованість свят так само була антирелігійною, головним завданням свят довоєнного періоду було висміювання релігійних діячів і релігії як такої.

Можна зробити висновок, що заперечення Бога для радянського атеїста є найголовнішим релігійним актом, тобто актом творіння нового світу: *"...прийняття Бога значає виправдання зла, несправедливості та страждань і примирення з ними... зруйнувати цей світ і створити новий, у якому не буде страждань"* [10]. Недарма рядки про руйнування старого світу насильства (тобто зла) з "Інтернаціоналу" стали першим гімном СРСР. Соціалізм у такому зламі стає релігією, у якій акцент зміщений із Бога-Творця на людину, що творить новий світ. Рядки зі Старого Завіту: *"Якщо я піду навіть долиною смертної темряви, то не буду боятися зла, бо Ти зі мною"* втрачають свою актуальність, адже потенційно, звільнившись від темряви невігластва, народ зможе виконати свою місію - побудувати світ заново, без зла, ідеальний світ, де діє принцип *"від кожного за його здібностями, кожному - за його працею"*. Тому цьому світу й не потрібна церква, адже вона допустила все те зло, яке відбулось, вона відступила від істини віри, а тому їй більше немає місця в новому світі.

М. Бердяєв звертає увагу на те, що фундамент для подібних поглядів можна знайти ще в К. Маркса: *"Атеїзм Маркса - переможний атеїзм... Ним рухає не стільки жалість до мученика, пригнобленого пролетаріату і прагнення полегшити ці страждання, скільки ідея майбутньої Міці, сили пролетаріату, цього прийдешнього месії, покликаною організувати світове царство"* [10].

Проте в новому світі, дуже швидко знайшлась заміна старим релігійним обрядам. Як відзначає Пол Фрезе, *"писання Леніна розглядалися як священний текст від пророка та ставали остаточним виправданням будь-якого вчинку. Бальзамування Леніна далі грало на православній вірі в те, що тіла святих розкладаються повільніше. Розміщення Леніна під склом прямо повторило показ тіл святих у монастирях по всій Росії... Тим часом восковий труп Леніна служив "справж-*

ньою" заміною" [12]. У пориві знищити релігію ідеологи наукового атеїзму швидше створили свою, альтернативну релігію. Вона містила своє Святе Письмо, тексти Леніна, з'їздів партії, мала своїх святих, свята й обряди та, що найцікавіше, - священний трепет перед усіма цими "замінниками релігії".

Розкриваючи роль постаті Вождя (спочатку Леніна, а потім Сталіна) у формуванні радянської атеїстичної релігії, перш за все, звернімося до опису Леніна Б. Расселом, який особисто зустрічався з ним у Москві: "Я думаю, що якби зустрів його, не знаючи, хто він такий, то не здогадався б, що він велика людина; він справив на мене враження край самовпевненого, непохитного ортодокса. Його сила корениться, я думаю, в його чесності, мужності й непохитній вірі - релігійній вірі в Євангеліє від Маркса, яке займає те саме місце, що й віра християнських мучеників у Царство Небесне... Я приїхав в Росію комуністом, але спілкування з тими, у кого немає сумнівів, тисячократно посилює мої власні сумніви - не в сам комунізм, але в розумність настільки безрозсудної прихильності символу віри, що заради нього люди готові множити без кінця негаразди, страждання, злидні" [15]. Для Б. Рассела, який був прихильником західного атеїзму, віра його радянських колег стала справжнім відкриттям, напевно, щось подібне пережив і В. Бен'ямін, перебуваючи в СРСР. Західний атеїст виявився неспроможним зрозуміти таку потужну ірраціональну віру й повну відсутність сумнівів у радянських атеїстів в обраному ними шляху.

Проте після своєї смерті Ленін почав відігравати, можливо, навіть більшу роль у радянській дійсності, ніж була в нього за життя. Мавзолей став центральним місцем у Москві. Побудований біля стін Кремля, він слугував найголовнішою трибуною у країні, яку порівняти можна було хіба що з амвоном у храмі. Виступ Сталіна з трибуни Мавзолею був не інакше як словом абсолюту, кінцевою істиною, яку необхідно приймати без сумнівів.

За часів Сталіна роль остаточної істини перейшла від партії до особистості лідера, а побудова нового світу продовжилась через принесення людських жертв. Людські жертви стали необхідною складовою творення світу й нової людини, як з цього приводу зазначає О. Швеченко: "Такою ж самою ритуальною жертвою були сталінські "вороги народу". Без розуміння цієї дикої для здорового глузду соціальної містичної символіки сталінські репресії виглядають як абсолютно алогічні дії параноїка, соціопата й шизофреніка, одержимого манією переслідування. Тільки в рамках квазірелігійної жертвової символіки можна уявити собі логічний зв'язок між сталінською практикою "кривавої лазні" й "історичними завданнями" побудови соціалізму, тобто чому геноцид повинен зафіксувати ситуацію колективного переходу в новий громадський стан (соціалізм) і новий історичний вимір... Народження нової радянської людини, відповідно до стилю мислення Верховенських, Леніних, Сталіних, неможливо тому без ГУЛАГу і масових розстрілів" [8].

Проте після смерті Сталіна і ХХ з'їду партії цілі останньої були переглянуті. Так само в 1960-ті роки були переглянуті і радянські свята, їхнє ритуальне значення та форми проведення. Мабуть, трохи менш агресивною стала антирелігійна пропаганда, це можна пов'язати з відновленням РПЦ й обранням Патріарха в 1943 році. Звичайно, слід зрозуміти, що церква була повністю підконтрольна радянській владі і таке відновлення було радше необхідністю, пов'язаною з викликами воєнного часу, аніж справжнім послабленням антирелігійної боротьби. Із цього приводу дослідник Ю. Бойко зауважує:

"Церковна єрархія в обставинах війни зуміла зробити себе потрібною для уряду... Ситуація не змінилась і після війни. Патріархат, що на основах міцної автокефалії тримає в руках весь церковний апарат, пильно придивляється до політичних потреб моменту, до політичних завдань партії і кожного разу дає своє схвалення і підтримку цим заходам..." [17]. Як ми вже не раз відмічали, релігія має надзвичайно потужний мобілізаційний потенціал, і в умовах екзистенційно граничної ситуації Другої світової війни партійне керівництво зверталось і до цього засобу мобілізації населення.

З 1960-х років особливий наголос почали робити на двох святах, які стали фундаментом радянської держави в цей і подальший період. Особлива роль відводилась святу 9 Травня - "Дню Перемоги". Перший парад перемоги пройшов у 1945 році, а вже в 1948 р. 9 Травня стало звичайним робочим днем. Наступний військовий парад пройшов у 1965 році, а 9 Травня знову було визнаний вихідним. Із цього року розмах свята лише наростав, військові паради проходили не тільки в Москві, а й у столицях республік і багатьох інших містах. Щороку в цей день Росія реактуалізувала свій найбільший тріумф, повертаючись до "початку часів", що надалі дозволило встановити один зі стовпів проекту "руссій мір", у сучасному його розумінні, а саме: Росія самостійно перемогла у Великій Вітчизняній війні, звільнивши Європу від нацизму.

Був сформований певний символічний світ і закодований у зрозумілу для багатьох форму, яку нескладно передавати у спадок. Кожного року реактуалізували багато подій, проте дві з них були основними: День Жовтневої революції та День Перемоги. Дню революції відводилась роль своєрідного міфу про початок часів, цим днем встановлювався початок творення нового світу, звільнення пролетаріату й підготовка до створення всесвітньої революції, яка й завершить створення нового світу. День Перемоги відтворював і стверджував час творення сучасного політичного світу, час, коли радянські війська звільнили частину Європи, час, коли була здобута найбільша територія і вплив на світові політичні процеси для СРСР. Тобто ці практики були тими необхідними зусиллями наступних поколінь, що зберігали колективну ідентичність та встановлювали її тяглість через сакральну дію - парад. Ці дії є аналогічними практикам повторення творення світу у первісних народів.

Танк, який проїжджає Червоною площею на свято 9 Травня, - це не просто військова машина, це сакральний інструмент підтримки світопорядку, який водночас укорінює розуміння "радянської дійсності" в розумі людини. Цей танк рухається поза типовим для нас секулярним часом, у часі сакальному. Це однаково й типом як для релігійних традицій, так і для міфів та легенд. Як відзначає М. Еліаде, "те, що є правдою для часу християнського культу, так само справедливо для будь-якого часу, пов'язаного з релігією, магією, міфом і легендою. Теперішній ритуал не просто повторює попередній (який і сам є повторенням архетипу), а безпосередньо зістикується з ним і продовжує його - періодично чи ні... Ці періодичні рецидиви є вже достатнім підтвердженням того, що ті самі дати викликають ті самі події" [18]. Під час параду керівництво партії знаходиться на головній, як ми вже зазначали, трибуні радянської держави - Мавзолеї, місці остаточної легітимації усього, що сказано з цієї трибуни. Постать самого Леніна в Мавзолеї, часто порівнюють із засновником християнства, із цього приво-

ду М. Риклін зауважує: "... підкреслюється те, що відрізняє Леніна від засновника християнства: його святість - суто світська, орієнтована на спасіння нового типу, що повинне відбутися зусиллями самих людей. Засновник більшовизму, що лежить у скляній труні - просто спляча людина, яку важливо не розбудити. Він перебуває у просторі, з якого не може зникнути, бо він наділений для нього остаточним сенсом" [4]. Виходить, що "живий" Ленін у Мавзолеї і парад на честь Перемоги - це і є остаточний сенс і легітимація радянської дійсності, яка виражається у промові вождя.

Сьогодні ці тези підтверджуються, наприклад, ігровим відтворенням "взяття Берліну". Під Москвою, за сприяння Міноборони РФ, був побудований парк "Патріот", у якому збудували макет Рейхстагу зразка 1945 року. Надалі в цьому парку планують проводити реконструкції битв за Москву і Сталінград, тобто ключових моментів Другої світової війни для СРСР. Підтримка сучасниками символічного світу триває, без цієї підтримки світ для них просто зникне, якщо не "взяти Рейхстаг" чи хоча б не провести парад - у розумі росіян і тих, хто відносить себе до них, цілісність реальності буде порушена, їхній світ може зникнути.

Це можливо, у першу чергу тому, що кожний ритуал не є наступним за рахунком, а це той самий ритуал: "У релігії, як і в магії, періодичність означає насамперед невизначене застосування містичного часу, який стає теперішнім. Усім ритуалам притаманне те, що вони відбуваються зараз, у цей момент. Час, коли відбувається подія, пригадуванням чи повторенням якої є відповідний ритуал, стає теперішнім, хай би яким віддаленим у часі його уявляли" [18]. Тобто, якщо на свято 9 Травня не буде параду, значить Перемога не відбулась, Радянський Союз не переміг Німеччину, не здобув нові землі, не створив новий світ. Уся наступна ціннісно-сміслова радянська традиція перестає бути актуальною і зникає. Тому на сучасному етапі в Росії продовжує сакралізуватися День Перемоги та реконструюються ключові події Другої світової війни. Ці події щоразу відтворюють екзистенційно граничну ситуацію та одночасно її вирішення, тобто ситуація небезпеки змінюється безпекою.

Зауважимо, що за часів Російської імперії або Московського князівства ніхто не відтворював вигнання поляків з Москви в XVII сторіччі або спалення Москви та взяття Парижа в XIX сторіччі. Хоча ці події є не менш актуальними та створювали такі самі екзистенційно граничні ситуації, ситуації, у яких держава могла зникнути. Радянським винаходом було саме використання цих практик відтворення для укорінення в культурі та передачі наступності, це відтворення стало способом закодувати "радянську культуру" в доступну і зрозумілу форму й передати наступним поколінням: "... моделі, донесені до нас з далекого минулого, не зникають; вони не втрачають своєї сили нової актуалізації, залишаючись чинними і для "модерної" свідомості... міфічна структура зберігає здатність реалізовуватися і справді реалізовується, у плані екзистенціалістського досвіду... подекуди без жодного впливу чи усвідомлення міфічної моделі" [18]. Тобто люди можуть не усвідомлювати, що вони є учасниками практики відтворення і діють в межах міфічного часу. Проте ці дії формують соціальний контекст їхніх учинків, що лише підтверджує дійсність самих практик.

Висновки

1. Смісловим ядром радянської ідентичності став атеїзм, який в умовах тотальної радянської заміни собою релігію і витоки якого можна знайти в подіях

церковного розколу в Росії XVII сторіччя, пошуках інтелектуалів XVIII-XX століть, революціях початку XX століття й утвердженні нового способу життя після встановлення радянської влади.

2. Прагнення СРСР стати єдиним носієм істини для своїх громадян спричинило ритуалізацію дійсності та заміну звичної релігійної обрядовості та ustalених релігійних практик новими, радянськими. Узагальнивши свідчення та міркування відомих філософів та діячів, які безпосереднім чином спостерігали життя в СРСР й одночасно залишалися недосяжними для його ідеологічної машини, ми змогли виділити такі напрямки ритуалізації радянської дійсності: 1) антирелігійна пропаганда, переслідування релігійних діячів і знищення храмів; 2) заміна релігійних свят на світські й наповнення старих обрядів та традицій святкування новими смислами; 3) сакралізація постаті Вождя та місця його поховання; 4) визначення сакральних місць для формулювання постулатів радянського способу життя, як-от: трибуни Мавзолею, а пізніше й трибуни з'їзду Компартії.

3. Переважна більшість радянських ритуалів та практик продовжують зберігатися та доповнюватися в сучасній Росії XXI століття. Але тепер, із втратою сакральності першого з ключових радянських свят - Дня Жовтневої революції - функцію "початку нового світу" перебало на себе свято Дня Перемоги (9 Травня), і ця функція закріплюється в колективній пам'яті народу через проведення щорічних військових парадів, історичну реконструкцію ключових битв Другої світової війни, поширення та утвердження в суспільній свідомості думки про визначальну роль російського народу у здобутті перемоги над гітлерівською Німеччиною як абсолютним злом. Постійно відтворюючи екзистенційно граничну ситуацію, держава впливає на ключову потребу своїх громадян у глобальному забезпеченні безпеки. Цікаво, що символічне відтворення наразі посилюється реальним відтворенням таких граничних для існування нації ситуацій через участь Росії у військових конфліктах по всьому світу та її безпосереднє втручання в справі України, що також мотивується та подається як забезпечення безпеки та злагоди всередині самої Росії. Порівняльний аналіз символічних та реальних відтворень екзистенційних ситуацій у практиках ідеологічних організацій сучасної Росії - перспектива подальших досліджень цієї теми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуржи В. С. Идеологеми "русского мира" в современных гибридных войнах / В. С. Гуржи // Гибридная война: in verbo et in praxi : [монографія] / [за заг. ред. Р. О. Додонова] ; Донецький національний університет імені Василя Стуса. - Вінниця : ТОВ "Нілан ЛТД", 2017. - С. 339-362.
2. Лукман Т. Философия, наука и повседневная жизнь / Т. Лукман // Природа философского знания. Часть II. Современная феноменология: состояние и перспективы (критический анализ). Том 2. Реферативный сборник. - М., 1977. - 262 с.
3. Bercken William Van den. Ideology and atheism in the Soviet Union / William Van den Bercken // Religion in Communist Lands. - 1985. - Vol. 13. - Iss. 3. - Pp. 269-281. DOI: 10.1080/09637498508431208.
4. Рыклин М. Коммунизм как религия: Интеллектуалы и Октябрьская революция / М. Рыклин. - М. : Новое литературное образование, 2009. - 136 с.
5. Eliade Mircea. Histoire des croyances et des idées religieuses. Tome I. De l'âge de la pierre aux mystères d'Eleusis [Електронний ресурс] / Mircea Eliade. - Paris : Payot, 1976. - Режим доступу : <http://psylib.ukrweb.net/books/eliad02/index.htm>.
6. Беньямин В. Московский дневник [Електронний ресурс]

/ В. Беньямин ; [пер. с нем. С. Ромашко] - М. : Garage; AdMarginem, 2014. - 264 с. - Режим доступа : <http://www.fedy-diary.ru/html/032013/0703013-03a.html>.

7. Рыклин М. К. Террорологии / М. К. Рыклин. - Тарту-Москва : Эйдос, 1992. - 224 с.

8. XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности / [под научной ред. О. П. Лановенко]. - К. : Стило, 2004. - 572 с.

9. Гуржи В. С. Наслідки реалізації доктрини "руський мир" в Україні / В. С. Гуржи // Схід. - 2015. - № 2. - С. 34-40. DOI: 10.21847/1728-9343.2015.2(134).40085.

10. Бердяев Н. А. Русская религиозная психология и коммунистический атеизм [Электронный ресурс] / Н. А. Бердяев. - Режим доступа : http://vtoraya-literatura.com/pdf/berdyayev_russkaya_religioynaya_psikhologiya_1931.pdf.

11. Панич О. Науковий атеїзм як культурна система [Електронний ресурс] / О. Панич. - Режим доступа : http://uars.info/prints/ur/2015_76.pdf.

12. Froese Paul. Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed / Paul Froese // Journal for the Scientific Study of Religion. - 2004 (March). - Volume 43, Issue 1. - P. 35-50. DOI: 10.1111/j.1468-5906.2004.00216.x

13. Лотман Ю. М. Отзвуки концепции "Москва - третий Рим" в идеологии Петра Первого [Электронный ресурс] / Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский // Лотман Ю. М. Избранные

статьи. В 3-х т. Т. III., 1982. - С. 205. - Режим доступа : http://www.historicus.ru/otzvuki_kontseptsii_Moskva_tretii_Rim_v_ideologii_Petra_Pervogo/.

14. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма [Электронный ресурс] / Николай Бердяев. - Режим доступа : <http://www.vehi.net/berdyayev/istoki/>.

15. Рассел Б. Практика и теория большевизма [Электронный ресурс] / Бертран Рассел ; [авт. послесл. В. С. Марков ; АН СССР, Науч. совет "История революций и социал. движений"]. - М. : Наука, 1991. - Режим доступа : http://antimilitary.narod.ru/antology/russel/russel_bolshevism.htm.

16. Aron Raymond. The Opium of the Intellectuals [Электронный ресурс] / Aron Raymond. - New York : Doubleday & Company, Inc., 1957. - Pp. 203-235. - Режим доступа : <http://www.ruthenia.ru/logos/number/51/10.pdf>.

17. Бойко Ю. Теорія III Риму в Московській Православній церкві після останньої війни [Електронний ресурс] / Ю. Бойко. - Париж, 1957. - 30 с. - Режим доступа : <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/312/file.pdf>.

18. Еліаде М. Трактат з історії релігій / Мірча Еліаде ; [пер. з фр. Олексія Панича]. - К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. - 520 с.

19. Андре Жид. Возвращение из СССР [Электронный ресурс] / А. Жид. - М. : Издательство политической лит-ры, 1990. - 272 с. - Режим доступа : https://royallib.com/read/gid_andre/vozvrashchenie_iz_ssr.html#0.

Гуржи Владимир,

младший научный сотрудник, аспирант,

Донецкий национальный университет, г. Винница

РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ СМЫСЛОВОГО ЯДРА СОВЕТСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

В статье автор исследует религиозные мотивы смыслового ядра советской идентичности и предлагает рассматривать советский атеизм как некую форму религии. Обосновано, что создание СССР сопровождалось конструированием культурной традиции, которая отвечала запросам разных народов; были сформулированы требования к "советской культуре и советскому человеку". Эту культурную традицию, реализованную в советской практике, предлагается понимать как новую артикуляцию "русской идеи". Характерным инструментом ее внедрения была атеистическая идеология. Показано, что советское государство несмотря ни на что, стремилось стать единственным источником ответов на фундаментальные вопросы "Кто мы?", "Что мы строим?" и "Как этого достичь?" И первым делом заменить в этой плоскости церковь. Автор определяет, что комплекс действий, благодаря которым государственные органы пытались достичь данной цели, заключался, во-первых, в антирелигиозной пропаганде, преследовании религиозных деятелей и уничтожении храмов; во-вторых, в замене религиозных праздников светскими; в-третьих, в абсолютизации роли Вождя в формировании советской атеистической религии как создателя конечных смыслов; в-четвертых, в определении сакральных мест для формулировки постулатов советского образа жизни.

Ключевые слова: атеизм; советская религиозность; научный атеизм; предельные ценности; русский мир; идентичность; антирелигиозная пропаганда.

Hurzhy Volodymyr,

Master of Religious Studies, Junior Research Fellow, Postgraduate Department of Philosophy,

Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsa

RELIGIOUS MOTIFS OF THE SEMANTIC CORE OF SOVIET IDENTITY

In the article the author explores the religious motives of the semantic core of Soviet identity and suggests that Soviet atheism is viewed as a form of religion. It is justified that the creation of the USSR was accompanied by the construction of a cultural tradition that met the needs of different peoples; requirements for "Soviet culture and Soviet man" were formulated. This cultural tradition, realized in Soviet practice, is proposed to be understood as a new articulation of the "Russian idea". A characteristic tool for its implementation was atheistic ideology. It is shown that the Soviet state aspired to become the only source of answers to the fundamental questions "Who are we?", "What are we building?" And "How to achieve this?" And the first thing to replace in this plane is the church. The author considers a set of actions that have tried to achieve this goal, namely: first, anti-religious propaganda, persecution of religious figures and the destruction of temples; secondly, the replacement of religious holidays with secular ones; thirdly, the role of the leader in the formation of Soviet atheistic religion, as the absolute and creator

of finite meanings. In this way, a certain symbolic world was formed and encoded in a form understandable to many, which is not difficult to inherit. These practices were the necessary efforts of subsequent generations that preserved the collective identity and established its continuity through sacred action. Such actions are similar to the practices of repeating the creation of the world in primitive peoples. The vast majority of Soviet rituals and practices continue to be preserved and supplemented in modern Russia of the XXI century. Constantly reproducing an existentially marginal situation, the state affects the key need of its citizens in global security.

Key words: "Atheism"; "Soviet religiosity"; "Scientific atheism"; "Limit values"; "Russian world"; "identity"; "anti-religious propaganda".

REFERENCES

1. Hurzhy, V. S. (2017). The ideologues of the «Russian measure» in modern hybrid wars In: *Hybrid War: in verbo et in praxi*. LLC «NilanLTD», Vinnytsya, 412 p. (ukr).
2. Lukman, T. (1977). Filosofiya, science and everyday life. In: *Nature of philosophical knowledge. Part II. Modern phenomenology: state and perspectives (critical analysis)* [translat.]. Vol. 2 "Abstract compilation". Moscow, 262 p. (rus).
3. Van den Bercken, William (1985). Ideology and atheism in the Soviet union. *Religion in Communist Lands*. Vol. 13, Iss. 3, 269-281. DOI: 10.1080/09637498508431208
4. Ryklin, M. (2009). Communism as a Religion: Intellectuals and the October Revolution. *New literary education*. Moscow, 136 p. (rus).
5. Eliade, Mircea (2002). Histoire des croyances et des idees religieuses. Tome I. De l'age de la pierre aux mystere d'Eleusis [Translat.], *Catherion*, Moscow, available at: <http://psylib.ukrweb.net/books/eliad02/index.htm>.
6. Benyamin, V. (2014). Moscow Diary [translat.]. *Garage; Ad Marginem*, Moscow, 264 pp. Available at: <http://www.fedy-diary.ru/html/032013/0703013-03a.html>
7. Ryklin, M. K. (1992). Terrorolohyky. *Eidos*, Tartu-Moscow, 224 p. (rus).
8. Lanovenko, O. P. [scient. ed.] (2004). XXI Century: the world between the past and the future. Culture as a System-Generating Factor in International and National Security. *Stilos*, Kyiv, 572 pp. (rus).
9. Hurzhy, V. S. (2015). The consequences of the implementation of the doctrine of the «Russian world» in Ukraine. *Skhid*. № 2 (134). 34-40. DOI: 10.21847/1728-9343.2015.2(134).40085.
10. Berdyaev, N. A. (1931). Russian religious psychology and communist atheism. Available at: http://vtoraya-literatura.com/pdf/berdyaev_russkaya_religioynaya_psikhologiya_1931.pdf
11. Panych, O. (2015). Scientific atheism as a cultural system. Available at: http://uars.info/prints/ur/2015_76.pdf
12. Froese, Paul (2004). Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed. *Journal for the Scientific Study of Religion*. Volume 43, Issue 1: 35-50. DOI: 10.1111/j.1468-5906.2004.00216.x
13. Lotman, Yu.M. and Uspensky, B.A. (1982). Echoes of the concept «Moscow - the Third Rome» in the ideology of Peter the First. Available at: http://www.historicus.ru/otzvuki_kontseptsii_Moskva_tretii_Rim_v_ideologii_Petra_Pervogo/
14. Berdyaev, Nikolai (1990). The origins and meaning of Russian communism. available at: <http://www.vehi.net/berdyaev/istokii/>
15. Russell, B. (1991). Practice and the theory of Bolshevism [translat.]. *Nauka*, Moscow. Available at: http://antimilitary.narod.ru/antology/russel/russel_bolshevism.htm
16. Aron, Raymond (1957). The Opium of the Intellectuals. *Doubleday & Company, Inc.*, New York, 203-235. Available at: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/51/10.pdf>
17. Boyko, Y. (1957). Theory of the Third Rome in the Moscow Orthodox Church after the last war. Paris, 30 p. Available at: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/312/file.pdf>
18. Eliade, M. (2016). Treatise on the history of religions [translat.] DUKHILITERA, Kyiv, 520 p. (ukr).
19. Gide, Andre (1990). Return from the USSR. *The Releasing of Political Literature*. Moscow. 272 p. Available at: https://royallib.com/read/gid_andre/vozvrashchenie_iz_ussr.html#0 (rus).

© Гуржи Володимир

Надійшла до редакції 04.12.2017